

Grafiti, javni prostor, Beograd

Jelena Živković, Zoran Đukanović

UVOD

U kontekstu sve rasprostranjenije pojave da javni prostor postaje sve regulisaniji i restriktivniji postavlja se pitanje ko ima pravo da ga koristi i da u njemu deluje. Da li zajednički prostori treba da budu otvoreni samo za regulisane i društveno prihvatljive oblike korišćenja ili oslobođeni od bilo kakvog oblika regulacije. Da li se u tom kontekstu prema grafitima odnositi kao prema vandalizmu ili kao umetnosti - pitanje je oko koga je podeljena i stručna i šira javnost. Stav prema ovom pitanju definiše odnos jednog društva prema relaciji između grafita i regulacije javnog prostora.

Sagledavajući prirodu i efekte realizacije grafita u javnom prostoru kao i kontekst promene njegove percepcije u stručnoj i široj javnosti na globalnom nivou, moguće je identifikovati i objasniti i različite oblike prihvatanja i afirmacije grafita kao umetnosti u javnim prostorima Beograda.

GRAFITI: POJAVA, PRIRODA I EFEKTI

Iako grafiti, definisani u najširem smislu, datiraju još od antičkog doba, savremena pojava aerosolnih grafita se najčešće vezuje za Njujork kasnih šezdesetih godina i pojavu autora grafita koji je svoj nadimak Taki-183 ispisivao na mestima vizuelno najizloženijim pogledu javnosti. Pojava grafita od tada postaje rasprostranjena u gradovima širom sveta a grafiti nastaju sa različitim svrhom i motivacijom autora (politički aktivizam, obeležavanje teritorije, izražavanje identiteta i kreativnosti) (Kujundzic, 2006) .

"Priroda grafita je fluidna i neuhvatljiva poput individua koje konvergiraju u javnom prostoru" (Gadsby, 1995) i zbog toga ih je veoma teško precizno definisati. U najširem smislu ona se odnosi na ostavljanje bilo kakvog znaka na zidu, tačnije na ispisivanje, crtanje ili slikanje poruka, slika ili simbola na bilo kojoj površini nezavisno od motivacije autora. Preciznija definicija bi realizaciju grafita vezala za oblik svesnog i namernog ljudsko delovanja u javnom prostoru u formi ostavljanja znaka na njegovoj površini (Fischer E., Rosenfeld S , 2008).

Nudeći istraživačima mogućnost da istraže društvo kroz perspektivu neopterećenu društvenim normama i restrikcijama - grafiti se mogu sagledavati kao kredibilan izvor informacija o ljudskoj socijalizaciji. U tom smislu se grafiti mogu smatrati merom moralnih i kulturnih vrednosti društvene zajednice budući da anonimnost crtača grafita nudi zaštitu od zakona i društvene osude, dozvoljavajući mu da bude otvoreniji i eksplicitniji u izražavanju misli i osećanja (Abel, E. L., & Buckley, B. E. ,1977)

Konačno, priroda grafita je i razvojna, pa se zbog veliko broja podvrsta i stilova smatra jednom od umetničkih formi koja se najbrže razvija. Ova osobina donosi potencijal za razvoj likovnih kvaliteta koji doprinose evoluciji uloge i značenja grafita u javnom prostoru. Upravo specifičnost realizacije grafita izraženu kroz antagonizam individualnog anonimnog delovanja u zajedničkom, javnom prostoru, ali i evolucija različitih oblika likovnog izražavanja - predstavlja pojavu podložnu različitim vrednovanju u konkretnom vremenu, prostoru i društvu.

JAVNI PROSTOR I GRAFITI

Grafiti u javnom prostoru - vandalizam, kritika društva , umetnost

Karakter grafita, istovremeno materijalan i privremen, dovodi ih u vezu sa kvalitetom, značenjem i prostornom evolucijom, odnosno transformacijom urbanog okruženja u kome *"javni prostor uvek egzistira kao kulturni prostor, prostor konkurentnih percepcija i raznovrsnih značenja, mesto u koje različiti ljudi kodiraju svest o sebi, susedstvu i društvenoj zajednici"* (Ferrell, J.2001, str.14). Javni prostor je uvek otvoren za interpretacije i preispitivanja a autori grafita ostvaruje aktivan odnos prema njemu, tretirajući urbano okruženje kao sredstvo izražavanja. Na taj način se njegov rad direktno vezuje za prostor koji transformiše usled čega je važno grafite i prostor istraživati u uzajamnom dejstvu.

Koncept prostora kao društvene produkcije ljudske prostornosti i dinamičkog aspekta kulture - određuje kontekst razumevanja grafita u javnom prostoru. Autor grafita se bori za društveno prepoznavanje i pravo pristupa na deo javnog prostora izražavajući istovremeno i sopstvenu individualnost. Zbog toga varira i izbor lokacija, stilova i boja u realizaciji grafita koji različito značenje, ulogu i vrednovanje dobijaju zavisno od konteksta, karakteristika i lokacije javnog prostora u kome se realizuju.

U odnosu na društvenu prihvatljivost postoje razlike u njihovom definisanju i one se kreću od prepoznavanja grafita kao vandalizma, preko oblika izražavanja društvene kritike i otpora pa sve do priznavanja njihove umetničke vrednosti.

Sagledani kao oblik vandalizma grafiti se definišu kao svi oblici obeležavanja koji nagrđuju javnu ili privatnu imovinu (Weisel, 2002). Sa druge strane alternativna perspektiva ovakvom gledištu jeste ona koja sugerise da je osnovna razlika između grafita i ostalih umetničkih formi ta da su grafiti umetnost koja se realizuje kroz stručno i društveno neodobrene oblike i prostore delovanja dok je umetnost generalno društveno prihvaćena, odobrena ili realizovana sa podrškom stručne ili opšte javnosti (Manco, 2002). Ovakav pristup uvodi varijablu *legitimnosti realizacije* kao značajnu odrednicu ali istovremeno prepoznaje i umetničku vrednost pojedinih oblika realizacije grafita pod uslovom da zadovolje određene kriterijume. Međutim, veoma je teško uopšte govoriti o grafitima kao o umetnosti (Neelon, 2003) jer su "*vrlo velike razlike između toga da li se neko samo potpisao, da li se potpisao tako lepo da koketira sa kaligrafijom ili je grafit zanimljiv kao slika odnosno kao "intervencija" ili "komentar" baš zato što mu tu mesto nije*". (Kujundzic, 2008)

Paralelni koncept definisanja grafita odnosi se na njihovo nastajanje kao oblika društvenog otpora koji koriste pojedine marginalizovane grupe. Ovakvim pristupom se prevazilazi problematika estetskog određivanja grafita i prepoznaje njihova društvena i politička pozicija. Sagledani na ovaj način oni predstavljaju indikatore društvene, ekonomske ili političke represije i hegemonije (Giller, 1997). Autor grafita izražava pobunu i otpor bilo konkretnom društvenom problemu ili urbanoj kontroli uopšte. Ispisivanjem grafita on se suprotstavlja regulaciji i dominaciji javnog prostora, njegovoj aktuelnoj formi i stanju i dejstvujući u njemu nudi novu alternativu njegovog dizajna. (Fischer E., Rosenfeld S, 2008)

Grafiti, regulativa i legislativa

U odnosu na društvenu percepciju grafita formira se i njihovo mesto u urbanoj regulativi i legislativi.

- Grafiti i degradacija javnog prostora

U većini zemalja se oslikavanje imovine grafitima bez odobrenja vlasnika smatra vandalizmom koji se kažnjava prema zakonima. Oblici borbe protiv grafita imaju različite forme i definišu u različitim oblicima urbanističko planersku regulativu i legislativu što varira od zemlje do zemlje. U gotovo svim velikim gradovima u svetu postoje uredbe kojima se ispisivanje grafita kažnjava kao oblik vandalizma a u onima u kojima su pojave grafita izraženije organizuju se i intenzivniji oblici anti-grafiti delovanja (npr. 1984 osnovana je "Philadelphia Anti-graffiti network", u Vancouver-u postoji "Anti Graffiti Program", u New Yorku je 1995 osnovana "Anti Graffiti Task Force", a u skladu sa nacionalnom politikom u Velikoj Britaniji npr. postoji "Anti-Social Behavioural act 2003", ali i "Keep Britain Tidy" kampanja).

Oblik borbe protiv grafita predstavlja starosno ograničenje prodaje pa i posedovanja aerosol sprejeva, boja maloletnicima¹. Takođe, realizuju se, često veoma skupi, programi uklanjanja i prevencije grafita. Konačna mera obezbeđenja kvaliteta javnih prostora, u situaciji kada grafit već egzistira u prostoru a njegov autor nije poznat i na dometu zakona - odnosi se na kazne za neuklanjanje grafita sa imovine - koje plaćaju sami vlasnici objekata.

- Grafiti kao umetnost u javnom prostoru

Vrednovanje grafita kao umetnosti u javnom prostoru moguće je vršiti i sa aspekta estetske procene ali i sa aspekta njihovog doprinosa unapređenju javnog prostora. Umetnička valorizacija omogućila je institucionalizaciju grafita i afirmaciju pojedinih autora (poput Keith Haring-a, Marc Ecko-a, Jean-Michel Basquiat-a) koji su ostvarili vrhunske umetničke domete a njihovi radovi bivaju izloženi u institucijama (Vitni i Bruklinski muzej, itd.).

Pod pretpostavkom ispunjavanja estetskih kriterijuma, grafiti koji se definišu kao javna umetnost poseduju mogućnost da obezbede različite društvene benefite i uvećaju urbani kvalitet tako što: a) pomažu unapređenju kvaliteta okruženja i istovremeno predstavljaju sredstvo aktiviranja društvene zajednice u

¹ npr. u Njujorku je od početka 2006 na snazi uredba kojom se smatra nelegalnim posedovanje boje u spreju za maloletna lica, <http://en.wikipedia.org/wiki/graffiti>

procesu planiranja i uređivanja prostora, b) pomažu stvaranju osećaja identiteta, jedinstvenosti i građanskog ponosa stanovnika grada, c) predstavljaju način obeležavanja mesta, istorijskog nasleđa, ili isticanja specifičnih karakteristika koje predstavljaju odličje lokacije na kojoj se realizuje" (Đukanović Z., Živković J. 2008). U tom kontekstu je interesantno posmatrati pojavu da početkom 21. veka afirmacija umetnosti grafita premešta težište sa institucionalizacije rada pojedinca na prepoznavanje uloge grafita u unapređenju javnih gradskih prostora. Istovremeno, artikulisana realizacija grafita na unapred definisanim lokacijama sagledava se kao društvena akcija (Christan, 2003) i sredstvo za smanjenje vandalizma u pojedinim sredinama. To ne znači da u ovim gradovima nestaju zabrane ugrožavanja i degradacije imovine nekontrolisanim i haotičnim ispisivanjem grafita. Ono što sredine koje prihvataju i afirmišu grafite koriste kao strategiju zasniva se na legalizaciji i kontroli realizacije umetnosti grafita i identifikaciji prostora u kojima ih je moguće i poželjno realizovati. Sa tim ciljem su u mnogim gradovima definisani zidovi i oblasti isključivo namenjeni za umetnost grafita. (npr. Graffiti Tunnel u Camperdown Campus-u, Sidney, Australija). Pored spontanog delovanja internacionalna afirmacija se ostvaruje i organizacijom događaja graffiti Jam-a ali i prezentovanjem dela značajnih graffiti umetnika čime se graffiti umetnost i oficijelno definiše kao jedna od urbanih turističkih atrakcija (Melbourn, Berlin, NewYork, London)

Rezultat ovakvog pristupa je stvaranje tradicije kreiranja i unapređenja javnih prostora čime kvalitetno i prostorno artikulisano realizovani graffiti doprinose identitetu grada kao celine što dalje za posledicu ima to da se u ovim gradovima umetnost grafita identifikuje kao kulturno nasleđe koje se ne samo da je štiti već i afirmiše (MacDowall Lachlan, 2008). Umetnička dela realizovana u javnom prostoru postaju predmet zaštite lokalnom planerskom regulativom i legislativnom koja se bavi zaštitom istorijskog nasleđa (gradovi Yara, Melbourn, Australija). U cilju zaštite kao kulturno istorijske vrednosti - pojedini graffiti postaju predmet fizičke zaštite (poput zastakljivanja stensil grafita Banksy-a na ulicama Melbourn-a 2008.) a dalja evolucija prihvatanja i afirmacije kulturne vrednosti grafita u savremenom društvu se izražava činjenicom da se kazne poslednjih godina propisuju za njihovo brisanje² - čime se ovog puta ne ispisivanje grafita nego njihovo namerno uklanjanje iz javnog prostora sagledava kao oblik degradacije i čin vandalizma..

BEOGRAD: GRAFITI I JAVNI PROSTORI

Analogno globalnim trendovima graffiti u javnim prostorima Beograda doživljavaju specifičan tok evolucije od vandalizma do javne umetnosti.

Beogradski graffiti: pojava i karakter

Iako nije moguće precizno utvrditi kada se u Beogradu pojavljuju prvi pravi graffiti slikani auto-sprejom, njihova pojava na ulicama Beograda se intenzivnije može uočiti sredinom osamdesetih godina dvadesetog veka. Predmet grafita su tada uglavnom bila imena omiljenih rok grupa, navijačkih grupa ili reperske poruke. Krajem devedesetih nastaje nova faza koju karakterišu "samonikli murali" nastali pod uticajem pop kulture tog perioda kao i tehničkog razvoja i masovnog korišćenja videa i kompjutera koji su transformisali kulturu dokolice (Ambrozić, 1999). Najčešća mesta za realizaciju grafita su zidovi pored kojih veliki broj ljudi svakodnevno prolazi: Zeleni venac, zidovi preko puta Beogradskog sajma, Jugopetrolov zid kod Ade i posebno određene lokacije na Novom Beogradu (IMT zid preko puta bloka 70, betonski zidovi keja u blokovima, zgrade sa pločicama u bloku 45)

Pojedini istoričari umetnosti ali i sami autori grafita smatraju da su se grupe koje su radile od 1996 do 97. razvijale do određenog momenta i vrhunac kreativnog stvaralaštva i afirmacije ostvarile 2003. godine. Od 2004. dolazi do gotovo potpunog prekida rada da bi se poslednjih par godina graffiti scena ponovo aktivirala (Belčević, 2007). Upravo zahvaljujući grupama koje su radile u periodu prelaska u novi milenijum, graffiti stvaralaštvo u Beogradu doživljava afirmaciju u sredstvima javnog informisanja i kroz institucije kulture.

Međutim, iako se može uočiti da pojedini graffiti degradiraju privatnu i javnu imovinu i prostore u kojima su realizovani - u Beogradu ne postoji značajan otpor prema grafitima što je između ostalog posledica činjenice da je u prethodnih deset godina aktivno radilo u proseku dvadesetak ljudi pa je srazmerno tome i broj grafita relativno mali u odnosu na druge svetske gradove. Dodatno, budući da su realizovani uglavnom u marginalnim prostorima postoji prećutni sprazum da se na određenim mestima može crtati bez presije (Belčević, 2007).

² "Početkom godine dva Engleza koji su oktobra prošle godine prefarbali jedan od najpopularnijih grafita koji se nalazio na Trafalgar skveru osuđeni su na šest meseci uslovne kazne. Grafit čuvenog engleskog umetnika Benksija predstavljao je dva policajca koji se ljube, a u poslednje četiri godine, koliko stoji na zidu jednog paba, postao je svojevrsna turistička atrakcija i najslikaniji grafit u Londonu." Belčević B., (2007), SUBKULTURA, Ja sam tu, vidi me, 6.4.2007, <http://www.danas.co.yu/20070406/terazije1.html>

Grafiti i regulativa i legislativa Beograda

Sve do početka 21.veka grafiti se u Beogradu pre svega percipiraju kao vandalizam i kao takvi podležu uklanjanju prema "Odluci o opštem uređenju grada" (iz 1987. godine). I danas se kazne za ispisivanje grafita redovno naplaćuju na osnovu odluke o opštem uređenju grada koja je stupila na snagu još 1987. godine, a u kojoj se navodi da je "zabranjeno ispisivanje reklama i drugih natpisa".³

slika 1 a,b - grafiti u Beogradu : vandalizam ili unapređenje kvaliteta javnog prostora, foto.J.Zivkovic

Grafiti i mediji u Beogradu

Promena percepcije umetnosti grafita u javnosti Beograda može se između ostalog pratiti i kroz informisanje javnosti o različitim oblicima delovanja autora grafita u sredstvima javnog informisanja (dnevni listovi Vreme, Danas, Glas javnosti, Blic, nedeljni NiN). Pregledom broja i sadržaja ovih tekstova može se uočiti tendencija povećanja interesa javnosti počevši od pojedinačnih tekstova krajem devedesetih u kojima se najavljuje prvi javni grafiti session održan u Jugoslaviji (u dvorištu OŠ "Kralj Petar") ali i široj javnosti prezentuje umetnost ulice (Ambrozić, 1999), pa sve do značajnijeg intenziteta praćenja aktivnosti umetnika ulice u sredstvima javnog informisanja poslednje dve godine bilo da je reč o pojedinačnim grafiti session-ima, radionicama, tribinama ili njihovoj realizaciji unutar velikih kulturnih programa poput Belef-a. Dodatno, razvoj informaciono-komunikacionih tehnologija i internet komunikacija doneo je i u populaciji Beograda i Srbije nove mogućnosti za afirmaciju grafita kao ulične, urbane umetnosti⁴

Institucionalizacija grafita kao javne umetnosti

Zahvaljujući evoluciji kvaliteta delovanja grafita umetnika u javnim prostorima Beograda početkom 21.veka dolazi do prepoznavanja grafita kao oblika ne samo degradacije nego i unapređenja javnog prostora. Od pojedinačne afirmacije organizacijom predavanja i tribina o grafitima⁵ u pojedinim institucijama (npr. Domu kulture Studentski grad), preko osnivanja udruženja "Grafiti" i privatne galerije grafita u Dobračinoj 59⁶, kroz realizaciju programa delovanja Beogradskog letnjeg festivala - započinje i realizacija grafiti jam-ova uz podršku institucija grada Beograda.

- **Beogradski letnji festival (Belef)** ima od svih oblika institucionalne prezentacije i realizacije umetnosti najduži staž i najširi angažman u prezentaciji i afirmaciji grafita. Počevši od realizacije projekta "Nov način, nov život" u formi grafiti jam-a na Belefu 2003. koji je okupio umetnike iz regiona, preko Graffiti Art radionice u okviru Belefa 2007 pa sve do intenzivne zastupljenosti grafita na Belefu 2008 u nekoliko projekata: Graffiti Jam-ovi na staroj okretnici trolejbusa na potezu Kralja Petra i Uzun Mirkove i u dvorištu gimnazije "Sveti Sava", izložba Street art-a na trgu Nikole Pašića, veliki mural Remeda (Alby Guillaume), na fasadama u Karadjordjevoj ulici, svetlosni grafiti, prezentacija i master klas grupe GRL (Graffiti Research Lab) na zgradi Pozorista "Bosko Buha"⁷.

³ "Prema poslednjoj dopuni "Odluke o opštem uređenju grada" iz 2005. godine kazna koju grafiteri mogu očekivati ukoliko ih uhvate u trenutku stvaranja je 2.500 dinara, kada se njihov rad smatra "prljanjem i oštećenjem" fasade. Međutim, ukoliko slučaj dospe do sudije za prekršaje kazne mogu dostići i mnogo više sume, od 250.000 ukoliko je lice koje piše preduzetnik, do čak i neverovatnih 500.000 dinara ako zgrada na kojoj se piše ima status pravnog lica".

navod Miodraga Joksimovića, pomoćnika sekretara za inspeksijske poslove Skupštine grada Beograda u <http://www.danas.co.yu/20070406/terazije1.html>

⁴ (http://liduss.blogspot.com/2006/07/grafiti_115343773398615873.html, http://www.urbanbug.net/magazin_text/38/298/Grafiti_u_Beogradu_-_Live!.html/)

⁵ Tribine koje je vodila istoricarka umetnosti Ljiljana Radosevic u Domu kulture Studentski grad u Beogradu 2006. , 6. marta, [www. SEcult.org](http://www.SEcult.org)

⁶ Jedan crta, drugi stražari, <http://arhiva.glas-javnosti.co.yu/arhiva/2007/03/29/srpski/R07032803.shtml>

⁷ <http://www.seecult.org/portal/html/modules.php>, www.belef.org, <http://www.trablmejker.com/emisije/32/930>

slika 2, a,b - umetnost graffita, zid IMT, Novi Beograd, foto.J.Zivkovic

Takođe, pored institucionalnog delovanja na gradskom nivou, u istom periodu javljaju se tendencije afirmacije grafiti i u okviru interdisciplinarnih univerzitetskih edukativnih programa kao što je Projekat Public Art Public Space (PAPS) osnovan 2003. godine na Arhitektonskom fakultetu u Beogradu, sa ciljem da afirmiše unapređenje kvaliteta javnih gradskih prostora, pored ostalog, kroz integraciju umetnosti u javne prostore i život grada.

- **PAPS (Public Art Public Space)** vrši afirmacija umetnosti grafiti u različitim oblicima delovanja. Pored polemike i razmatranja oblika i uslova realizacije grafiti u javnim prostorima u studijama i projektima vezanim za nastavu⁸ najznačajniji i javnosti prezentovani rezultati ostvareni su u okviru radionica "Tramvaj i grafiti", 2003 i 2004.godine. Ove radionice su, u okviru dva velika godišnja projekta pod nazivom "Korak ka reci" i "Beogradski karneval brodova -BBC (Belgrade boat carnival)", (slika 3) organizovale i vodile istoričarke umetnosti Ivana Marjanović i Marija Kovač u saradnji sa brojnim umetnicima grafiti. Prepoznajući likovni, komunikacioni i marketinški potencijal grafiti u saradnji sa Gradskim saobraćajnim preduzećem(GSP) Beograd - realizovani su projekti oslikavanja tramvajava umetničkim grafitima. U funkciji osnovnih ciljeva projekata - afirmacije beogradskih reka kao javnog prostora i afirmacije mladih stvaralaca kao kreativne budućnosti grada - tramvaj dvojka, simbol centra grada ali i onog kulturnog i urbanog Beograda kome se teži, odabran je za marketing javnog hepeninga i promociju same umetnosti grafiti (artvertajzing).

slika 3 a,b - Grafiti na tramvaju br.2 realizovani u dva godišnja projekta PaPs-a "Korak ka reci" i "Beogradski karneval brodova -BBC (Belgrade boat carnival)", foto 3.a) A. Kujucev, 3 b) I.Marjanović,M.Kovač

REZIME

Specifičnost realizacije grafiti kao oblika individualnog anonimnog delovanja u zajedničkom, javnom prostoru, kao i raznovrsnost oblika njihovog likovnog izražavanja - predstavlja pojavu podložnu različitom vrednovanju u konkretnom vremenu, prostoru i društvu. Postoje velike razlike u odnosu na društvenu prihvatljivost grafiti. One se kreću od definisanja grafiti kao oblika vandalizma, njihovog sagledavanja kao

⁸ izborni predmet na Arhitektonskom fakultetu - "Umetnost u javnim gradskim prostorima - PaPs"

oblika kritike društva, pa sve do prepoznavanja vrednosti određenih grafita kao javne umetnosti.

U skladu sa percepcijom i vrednovanjem grafita u određenom društvenom kontekstu formuliše se i urbanistička regulativa i zakonska legislativa sa ciljem zaštite javnog interesa i obezbeđivanja kvaliteta javnog prostora. Raznovrsnost pojavnih oblika ali i kvalitet realizacije pojedinih grafita i njihovi pozitivni efekti u javnim prostorima, doveli su do toga da se i percepcija i vrednovanje grafita u javnosti menja. Usled toga može se pratiti i evolucija odnosa i društvenog vrednovanja grafita koje se u odnosu na realizaciju grafita kreće od različitih oblika preventivnog i restriktivnog institucionalnog i neinstitucionalnog delovanja (zabrane, kazne, anti-grafiti kampanje) preko artikulacije i regulisanja prostora u kojima su društveno prihvatljivi, sve do fizičke i pravne zaštite grafita kao kulturnog nasleđa koje doprinosi kvalitetu javnih prostora i identitetu konkretne urbane sredine.

Relativno mala rasprostranjenost i realizacija uglavnom u marginalnim javnim prostorima, doveli su do toga da u Beogradu ne postoji značajan otpor prema grafitima. Iako se grafiti i u Beogradu mogu identifikovati i kao oblik vandalizma (i u skladu s tim podležu uklanjanju prema odgovarajućoj uredbi), kvalitet rada pojedinih autora doveo je do unapređenja pojedinih marginalnih javni prostora (zidovi kod Sajma, IMT-a, Geneksovih kula). Sve je to za posledicu imalo povećanje društvene prihvaćenosti umetnosti grafita izražene kroz toleranciju realizacije grafita na pojedinim mestima, popularizaciju grafita u medijima, kao i različite oblike njihove realizacije u oficijelnim gradskim (Belef) ili edukativnim programima (PaPs) čiji je cilj unapređenje kvaliteta javnih prostora u gradu.

Bibliografija

- Abel, E. L., & Buckley, B. E. (1977). *The handwriting on the wall*. Westport: Greenwood Press., p. 3, navod u : Fischer E., Rosenfeld S. ,(2008), *Graffiti and Public Space*, University of Washington, www.seattlegraffiti.org/PDFs/GRAFFITI%20PROPOSAL.pdf
- Ambrozić D. "Umetnost ulice - Aerosol pionir", Vreme broj 463, 20.11.1999, http://www.vreme.com/arhiva_html/463/14.html
- Belčević B., *SUBKULTURA, Ja sam tu, vidi me*, <http://www.danas.co.yu/20070406/terazije1.html>
- Christan R. (2003.), *Hip Hop Learning: Graffiti as an Educator of Urban Teenagers*, http://www.graffiti.org/faq/graffieti_edu_christen.html
- Đukanović Z. Živković J, (2008) *Javna umetnost i kreiranje mesta*, Arhitektonski fakultet, Beograd, pp 15
- Ferrell, J.(2001). *Tearing down the street: adventures in urban anarchy*.New York: Palgrave for St.Martin's Press, p.14
- Fischer E., Rosenfeld S. ,(2008), *Graffiti and Public Space*, University of Washington, www.seattlegraffiti.org/PDFs/GRAFFITI%20PROPOSAL.pdf
- Gadsby, J. M. (1995). *Looking at the writing on the wall: A critical review and taxonomy of graffiti texts*. objavljeno November 1, 2005, na <http://www.artcrimes.com/faq/critical.review.html>
- Giller S. (1997.), *Graffiti: Inscribing Transgression on the Urban Landscape*, <http://www.graffiti.org/gillier.html>
- <http://en.wikipedia.org/wiki/graffiti>, (2008)
- http://liduss.blogspot.com/2006/07/graffiti_115343773398615873.html, http://www.urbanbug.net/magazin_text/38/298/Graffiti_u_Beogradu_-_Live!.html
- <http://www.seecult.org/portal/html/modules.php>, www.belef.org, <http://www.trablmejker.com/emisije/32/930>
- Kujundzic L., GRAFITI, na: Lidija Kujundzic's Online Office Collection of articles and photos published here and there, Friday, July 21, 2006 , http://liduss.blogspot.com/2006/07/graffiti_115343773398615873.html
- MacDowall Lachlan, *The cultural aesthetics of Australian graffiti*, <http://www.graffitistudies.info/aesthetics.html>,
- Manco, T. (2002). *Stencil graffiti*. New York: Thames & Hudson, navod u Emily M. Fischer Sarah F. Rosenfeld ,(2008)
- Neelon C,(2003.) *Critical Terms for Graffiti Study*, <http://www.graffiti.org/neck.html>
- SEEcult, Beograd ,6. mart. 2006. www.SEEcult.org
- Weisel, D. L. (2002). *Graffiti*. Retrieved November 1, 2005, <http://www.cops.usdoj.gov/mime/open.pdf?Item=278>